
 Prikaz

Dinko Župan

Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)

Učiteljski fakultet u Osijeku i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek i Slavonski Brod, 2013., 231 str.

Premda recenzije nije uobičajeno počinjati subjektivnim stanjima koja, kao privatna činjenica, nisu nužno povezana s vrijednošću nekog djela, moram priznati da sam uživao čitajući knjigu *Mentalni korzet* Dinka Župana, povjesničara zaposlenog u Podružnici Hrvatskog instituta za povijest u Slavonskome Brodu. U nastavku ću nastojati povezati taj privatni entuzijazam s javno prihvatljivim argumentima. Nakon navođenja sadržajnih i kontekstualnih informacija o djelu, ukratko ću, naime, pokušati pokazati zašto je ona ne samo vrijedno povijesno istraživanje o specifičnoj temi nego i općenito zanimljivo štivo humanistima i društvenim znanstvenicima, a napose politolozima zainteresiranima za političku teoriju i političku povijest.

Riječ je o prerađenoj doktorskoj disertaciji, obranjenoj na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2006, koja se bavi politikom obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj u razdoblju od 1868. do 1918. Te godine nisu samo uobičajeni međaši državno-političke povijesti koji se vezuju za Hrvatsko-ugarsku nagodbu, odnosno za kraj Pr-

voga svjetskog rata, krah Austro-Ugarske i ulazak Hrvatske u južnoslavenske političke integracije koje će obilježiti njezino 20. stoljeće, nego i godine kada je, s jedne strane, u Zagrebu osnovana prva javna viša djevojačka škola u Banskoj Hrvatskoj, a, s druge, dopušten upis ženama na Pravni fakultet, u sklopu pripuštanja žena u procese visokog obrazovanja. Knjiga, dakle, prati razdoblje u kojemu zajedno s (veoma uvjetno rečeno) procesima modernizacije, industrijalizacije i konstitucije građanskog društva u Hrvatskoj žene postaju dio javne politike obrazovanja. Teza djela je, pojednostavljeno rečeno, da je školstvo popraćeno onovremenim pedagoškim diskursima i tehnikama discipliniranja strateški funkcioniralo kao disciplinski aparat kojemu je svrha bila stvoriti krotku, radinu i pokornu ženu koja će u privatnoj sferi predano izvršavati svoje obiteljske uloge. Naslovna metafora učinkovito zahvaća tu tezu, referirajući se na ničeansku naraciju o povijesnome sputavanju tijela koju Foucault ima pred očima pišući *Nadzor i kaznu*, a među središnjim motivima knjige vrijedi izdvojiti osjetljivost rasprave za složenost identiteta, društveni kontekst i taktike otpora koje prate djelovanje disciplinarnih aparata.

Osnovicu knjige čine tri poglavlja. Prvo poglavlje ukratko prezentira teorijske osnove studije. U njemu se korektno prikazuje Foucaultovo shvaćanje moći i eksplicira njegova primjenjivost u feminističkim istraživanjima. Župan se upadljivo ne koristi pojmom rod, nego optira za kategoriju spola. Svoju poziciju razvija pozivajući se na razmišljanja Judith Butler i, ponajprije, kasnije radove Joan Wallach Scott, te na Niru Yuval-Davis u vezi s kri-

tikom homogenosti ženskog identiteta, što na više mjesta dolazi do izražaja u analizi. U osnovi autorova izbora nosećih analitičkih kategorija, ako ga dobro čitam, nije ni konzervativizam ni kontrafaktičko apsolutiziranje diskurzivne konstrukcije, nego upozoravanje na prikriveni esencijalizam i na s njim povezanu "ontologiju spolnosti", koje kategorija roda može ostaviti neosviještenima, zanemarujući da su "znanstvenici koji definiraju spol i sami (...) uvučeni u mrežu vladajuće spolne politike koja bitno utječe na njihovo znanstveno određivanje spola" (23) te da, u tom smislu, ni spol nije "biološka danost", nego "diskurzivna tvorevina" (170) povezana s povijesno varijabilnim konfiguracijama moći i diskursa.

Drugo, također kratko poglavlje daje kontekst studije, kombinirajući neku vrstu opće povijesti s nacionalnom poviješću kako bi se ponudila "slika i položaj žene u građanskom društvu 19. stoljeća". To je vrijeme u kojemu se i dalje reproduciraju političke slike vladara kao brižnog oca koji osigurava dobrobit i stabilnost, što se simbolički izražava u javnim ceremonijama poput onih kada, prilikom posjeta školama, djevojčice banu Khuenu Hédeváryju poklanjaju cvijeće (26-27). To je, također, vrijeme kada svojevrсни institut građanskog društva čini tržište udaje kojemu je podređeno shvaćanje ženskog obrazovanja. Potonje je pak i dalje u borbi s tradicionalnijim marketinškim taktikama, pa Dragojla Jarnević, nekovrsna hrvatska profeministica čiji se opsežni dnevnički zapisi koriste kao izvor u studiji, može, gledajući "Karlovinke" na gradskom šetalištu u lipnju 1871, sa gnušanjem primijetiti da se "ženski spol (...) dao na bezposlicu

i nakit" (128). Ovo poglavlje predstavlja i pedagojske diskurse 19. stoljeća, dajući za pravo prethodno naznačenim teorijskim postavkama. Iz njega tako možemo saznati da je "tjeloslovje" ili somatologija – ujedno naziv jedne udžbeničke jedinice koja je bila sastavni dio edukacije ondašnjih učitelja – bilo shvaćano kao dio antropologije koja obuhvaća i "dušoslovje" ili psihologiju; pritom je zanimljivo što je, uz rasističke formule poput "Crnac znade biti tvrdoglav, nu gospodaru poslušan je rob", sastavnim dijelom ondašnjeg poučavanog znanja bilo i to da žena "nije stvorena, da bojuje, nego da se pokori" te da "bi imala biti krasna, mirna, pokorna, strpljiva, brižljiva, kućevna, ljubežljiva, čedna, poštena i stidljiva" (41). Iz postuliranih osobina ženskog tijela izvodila se i ženina nesposobnost za apstraktno mišljenje, a znanstveni diskursi nudili su i danas prepoznatljiv melanž pretpostavki o spolu i rodnoj ulozi, kombinaciju faktičkog i normativnog, ujedno govoreći što subjekti jesu i propisujući im poželjne uloge. S druge strane, to je vrijeme političke borbe za prava žena u kojemu se pojavljuju osujećeni i realizirani emancipacijski impulsi, što zahvaća i polje obrazovne politike, čineći ga zanimljivim predmetom istraživanja.

Treće, središnje i najopsežnije poglavlje donosi naslovom najavljenju empirijsku analizu nakon što je ova prethodno teorijski utemeljena i povijesno kontekstualizirana. Spolna politika obrazovanja žena prezentira se kroz pet fukoovski shvaćenih strategija kao tehnika upravljanja u polju moći. Prva je strategija diskurzivna konstrukcija ženskog identiteta koja uključuje osobine poput šutljivosti, pokornosti i radinosti, pri čemu je u nastavnim programi-

ma na predmetima poput Kućanstva, kako Župan pokazuje, lako prepoznati ogleadne forme burdjeovskoga simboličkog nasilja. Drugi strateški moment odnosi se na upotrebu odvajanja i neodvajanja spolova unutar različitih niša obrazovnog sustava, koje se nadovezuju na prvu strategiju i analitički smještaju u kontekst različitih ekonomskih, društvenih i političkih kretanja poput urbanizacije, nacionalizma, fiskalnih kapaciteta javnih tijela i rata. Taj segment analize može ilustrirati detalj iz danas teško zamislivih diskurzivnih borbi onog vremena, naime osporavanje da učiteljice uopće mogu poučavati dječake jer će to “ugroziti njihov muški identitet” (64). Treća strategija bila je obrazovnopolitičko određivanje specifičnog ručnog rada kao ženskog rada. Figure djevojaka koje “šiju, kačkaju, vezu, kroje i pletu” (112) analitički prate srceclapajući dnevnički zapisi o prolivenim suzama povodom tri sata heklanja dnevno, a ilustriraju ih povijesne fotografije prizora discipliniranih tijela koja kačkaju u klupama, ne razlikujući se od prizora radnica u manufakturama i tvornicama. Na to se, kao četvrta strategija, nadovezuje discipliniranje tjelesnosti unutar školskog sustava. Taj dio analize daje prepoznatljivu fukoovsku sliku 19. stoljeća, u kojoj se anatomopolitika tijela isprepleće s biopolitikom populacije: žene moraju biti “u dobroj tjelesnoj formi” zbog kućanskih poslova i reprodukcije, te ih se diskurzivno prepisuje i odgaja kao noseći dio osiguranja zdravlja nacije, u situaciji u kojoj su, kako primjećuje Župan, “nacionalistička i rasistička ideologija vrlo tijesno prepletene” (135-136). Taj dio ujedno analitički opravdava odabrani naslov, pokazujući kako su kritike nošenja korzeta koji sputava

žensko tijelo bile popraćene instalacijom “mentalnog korzeta” koji sputava tijelo suptilnije – kontrolom “duše”. Peta je strategija prepoznata u razlikama u tretmanu učitelja i učiteljica. Zabrana udaje učiteljica – takozvani “civilni celibat” protiv kojeg je bio Izidor Kršnjavi, a Khuen Hédeváry ga je podržavao – počivala je na ideji da je ženino pravo zvanje brak te da je ono u sukobu s njezinim eventualnim drugim zanimanjima, pa se to dvoje međusobno isključuje (Župan to naziva “Lorkovićevim aksiomom”, referirajući se na knjigu Blaža Lorkovića *Žena u kući i društvu*). Ta je ideja od 1888. u različitim oblicima preživjela sve do 1918. a dovela je do povećanog napuštanja školske službe od strane učiteljica.

Uz ta tri poglavlja, kratki proslav i zaključak vrijedi napomenuti da knjiga sadržava velik broj fotografija i tabličnih statističkih priloga koji pregledno prikazuju agregatne brojke u vezi s pojavama koje autor analizira, dok uobičajeno kazalo imena prati i geografsko kazalo koje nudi koristan pregled materije prema onovremenim političkim jedinicama i toponimima.

Uz to što je ogleadni primjerak akribičnog arhivskog rada koji povjesničari s pravom preferiraju, a opet je živahno i zanimljivo pisana, knjigu smatram kvalitetnom iz nekoliko povezanih razloga. Prvo, teorijski gledano, ona načelno pokazuje kako se Foucaultov teorijski instrumentarij može kvalitetno primijeniti u povijesnim istraživanjima – specifično u feminističkim povijesnim istraživanjima u širokom smislu istraživanja položaja žena u društvu. Drugo, taj je posao i korektno izveden. Studija uvažava da je pisanje povijesti trasiranje

genealogije kontingentnoga (v. bilješku, 58) i pritom, uz prikaz strategija, nudi i prikaz različitih taktika otpora, pozivajući se, dakako, na Michela de Certeaua (50, 138) koji je taktike shvaćao kao “umijeće slabih”. Naime, Župan uzima u obzir da analiza službenih strategija i diskursa po sebi ne govori previše o “svakodnevnom životu koji je izmicao mjerama školskih vlasti i pritiscima pedagoškog diskursa” (132). Kao kvalitetna genealogija u kojoj najavljeni koncepti oblikuju istraživanje, studija stoga analizira taktike otpora koje se iščitavaju iz izvora poput spomenutih dnevnikačkih zapisa. O takvim malim borbama možemo, primjerice, saznati iz epizode ukidanja fizičkog kažnjavanja u školama 1874. koje je – slično smrtnoj kazni u SAD-u, nakon privremenog moratorija uspostavljenog slučajem *Furman vs. Georgia* iz 1972. – ipak ubrzo vraćeno, 1879, samo što je bilo čvršće regulirano, odnosno dopušteno “pod strogo propisanim uvjetima” (139). Znakovito u okvirima ove studije, zabrana kažnjavanja djevojčica u školama ipak je preživjela, no ne i u kućama od strane privatnih guvernanti koje su i dalje, kako svjedoče sjećanja subjekata, odgojno ordinirale “tananim prutovima” (139-140).

Treće, što je posljednja kvaliteta koju ću izdvojiti, a na neki način čini obilježje drugoga: studija je kontekstualno osjetljiva. Njezin je lajtmotiv, kako sam najavio, uzeti u obzir druge opozicije uz onu spolnu: primjerice, etničke, vjerske i klasne, o čemu autor uvijek eksplicitno poantira (19 i *passim*). Nekoliko vinjeta može ilustrirati taj aspekt analize. Iz studije tako saznajemo da je biskup Strossmayer zatražio otpuštanje privremeno angažirane

židovske učiteljice Tonke Neuman (69-70), za koju je u tom slučaju bilo važno to što je Židovka, a ne što je žena: unatoč nominalno sekularnim reformama, vjeroispovijest učitelja morala se poklapati s onom đaka, što je odavalo duboku vjersku usidrenost identiteta i snažan utjecaj religije u društvu. S druge strane, autor u više navrata naglašava “politiku korektnosti” u Austro-Ugarskoj koja je počivala na spoznaji da bi u jednom multikulturalnom i multikonfesionalnom carstvu “isključivost mogla izazvati sukobe” (92). Tu je nelagodnu ravnotežu dokinuo Prvi svjetski rat – primjerice, u školama je ukinuto učenje ćirilice kao “pisma neprijatelja” (104-105) – koji je na kraju rezultirao disolucijom te političke formacije. Na kraju, međutim, ironija koju studija pokazuje nalazi se u tome da rat može dovesti do emancipacije jer žene preuzimaju muška zanimanja dok su muškarci masovno mobilizirani i angažirani na fronti (124). Župan u tom kontekstu ukazuje i na to da probijanje žena u visoko obrazovanje nije bilo izboreno odozdo, nego je također dio politike državnog razloga: ono je u pravilu bilo “omogućeno političkom intervencijom odozgo koja je ponekad bila potaknuta konkretnim političkim interesom, kao što je na primjer bila potreba za liječnicama u Bosni i Hercegovini” (106). Sve te kontekstualno osjetljive krivine jedne genealogije čine studiju zanimljivom i uvjerljivom, pokazujući zanimljive aspekte političke povijesti i, po mom sudu, uspješno povezujući političkoteorijske okvire s povijesnim istraživanjem.

Kako je to uobičajeno, upozorit ću na kraju i na nekoliko nedostataka, koji dijelom proizlaze iz toga što sam se učin-

kovito upleo u fukoovsku industriju, koja ove godine brojnim prigodnim skupovima i izdanjima “sretno” obilježava 30. godišnjicu smrti autora. Ne slažem se, prvo, da je Foucault bio neosjetljiv na pitanje u čijemu su interesu tehnike moći (15), što je jedna od paušalnih kritika sociologijske glavne struje ili barem jedno od udžbeničkih općih mjesta kritike Foucaulta: bilo to skretanje u marksističku društvenu znanost ili ne, Foucaultova predavanja i studije obiluju figurom “lukave” buržoazije u tom smislu, a složene interesne konstelacije sastavni su dio njegovih analiza moći barem od početka 1970-ih. Drugo, čini mi se da bi analizirana politika mogla biti prezentirana s nešto više smisla za povijesnu ironiju te da bi njezin interpretacijski metaokvir mogao biti ponešto drukčiji. Naime, ako se uzme u obzir da je disciplinirajuće obrazovanje obilježavala najslabija polaznost “seljačkih kćeri” (63), odnosno da jedan veći dio ženske populacije uopće nije bio zahvaćen “mentalnim korzetom” obrazovne politike, a opet je kroz obiteljsku tradiciju ukalupljen u ulogu žene po modelu osobina koje odgovaraju “dobroj djevojci”, “dobroj kućanici”, “dobroj supruzi” i “dobroj majci” (v. tablicu, 58), postavlja se pitanje ne sadržava li analizirani aparat, uvjetno rečeno, neku dozu povijesne dijalektike, slično kapitalizmu koji u marksističkim studijama barem diže narod iz tupila seljačkog života? Riječ je, daka-ko, o donekle ciničnom argumentu poput onoga da je sudbena tortura iz određene perspektive napredak u odnosu na orđalije jer ipak daje bolje šanse subjektu, no povijesna retrospektiva ipak će pokazati polaganu promjenu nabolje, za neke. Čini se, uostalom, da je i autor svjestan ograni-

čenog disciplinarnog dometa analiziranog aparata, pa tako i svoje analize, kada piše: “Stoga je spolna politika hrvatskog školstva tijekom druge polovice 19. stoljeća imala ograničen domet jer se za većinu djevojčica primarna i jedina socijalizacija odvijala u sklopu obitelji” (79).

Na neki način tu ograničenost sugeriraju i stihovi poznate pjesme Leonarda Cohena koji najavljuju zaključak: “There is a crack in everything / That’s how the light gets in”. To je, naime, još jedna dobro odabrana metafora. Ona bi mogla upućivati na Adornovu negativnu dijalektiku, što nije neprimjereno u jednoj fukoovskoj studiji: podsjećam da je Foucault istaknuo da je do zaključaka sličnih onima do kojih su došli pripadnici Frankfurtske škole došao napornim i zaobilaznim putem za koji na kraju ne zna je li mu drag ili nije. Drugim riječima, svjetlo koje ulazi kroz pukotinu u univerzalnosti moglo bi označavati adorno-nsko pravo na “ne-identitet”, za Foucaulta etabliranje onog marginalnog i partikularne subverzije. Njih u specifičnom području uspješno prikazuje i afirmira ova povijesno-politička studija.

Krešimir Petković
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu